

Лаас Наталія (Київ)

МОВНО-КОМУНІКАТИВНА СФЕРА УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЧАСІВ ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ ТА ХРУЩОВСЬКОГО ПЕРІОДУ: ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У радянській системі освітнім і мовно-комунікативним складникам надавалося великого значення. Одним з основних чинників суспільної трансформації мала виступати мова. Ліквідація неграмотності, залучення усіх громадян до спільного публічного простору, творення цього простору завдяки засобам мовної комунікації, урешті розвиток національних мов періоду коренізації мали витворити, перефразовуючи Б. Андерсона, нову уявлену спільноту – громадян СРСР. Після згортання проекту українізації та утвердження російської мови у статусі загальносоюзної після Другої світової війни у житті кожної з радянських республік у тій чи іншій мірі постала проблема русифікації, двомовності, що водночас загострювало проблему етнічної і національної ідентичності.

Проблеми освіти та мови у Радянському Союзі завжди перебували у центрі уваги англо-американських радянологів. Особливості мовно-комунікативної сфери радянського суспільства, на переконання більшості західних спеціалістів, оприявнювали насамперед репресивні механізми тоталітарної держави, хоча й не у сенсі фізичного усунення, а більш небезпечного психологічного вихолощення особистості, її ідеологічну індоктринацію та зомбування, унаслідок якої втрачалася воля до будь-якого супротиву.

У радянській історіографії вивчення напрацювань англо-американських учених, зокрема й щодо проблеми мови та мовної політики, відбувалося лише у контексті загальної критики немарксистської історичної науки, що спотворювало загальні висновки та оцінки (С.К. Асатуров, Н.С. Гурладі, Л.П. Нагорна, В.М. Ткаченко). На сучасному етапі, попри відмову від попередніх ідеологічних вимог, особливості вивчення зазначеної теми не отримали належного та комплексного висвітлення.

Зважаючи на неповне вивчення проблеми у цій статті ми ставимо за мету охарактеризувати стан дослідження мовно-комунікативної сфери українського суспільства пізньосталінського та хрущовського періодів в англо-американській історіографії, визначити основні етапи та особливості цього процесу.

На початковому етапі, у 1950–1960-х роках, означена проблема порушувалася загалом у працях, що охоплювали весь СРСР, особливості становища Української РСР лише подеколи згадувалися при аналізі загальносоюзної ситуації. Типовим прикладом такого типу досліджень є зокрема монографія Алекса Інкелеса «Суспільна думка в радянській Росії: Дослідження масових переконань» (1951 р.)¹.

У цій своїй праці дослідник порушив складні проблеми динаміки соціальних уявлень та переконань у радянському соціумі, функціонування державної системи конструювання та контролю суспільної думки. Хоч загалом монографія присвячена становищу радянської Росії, однак автор наводив чимало прикладів щодо інших республік, зокрема й України. Наприклад, описуючи мережу радіотранслявання, він заторкнув таку проблему, як мова трансляції. А. Інкелес цілком погоджувався із загальноприйнятою в англійській історіографії тезою, що російська мова за уявленнями вищого партійного керівництва мала стати лінгва-франка в радянському суспільстві. Проте, на відміну від багатьох інших дослідників, А. Інкелес розумів усю складність реальної ситуації мовного функціонування у СРСР².

На відміну від досить поміркованої позиції А. Інкелеса, у середовищі української еміграції, що перебралася до США та Канади, панували набагато радикальніші та експресивніші погляди. Справа в тім, що якщо А. Інкелес орієнтувався загалом на соціальний контекст, автори з української діаспори мислили лише у межах національної парадигми. На практиці це означало ототожнення ними мовної і національної ідентичності, тобто зміна певною частиною населення України у повсякденному спілкуванні української мови на російську автоматично означала, що ці люди переставали вважати себе українцями і ставали росіянами. Українські автори також робили наголос на державних насильницько-репресивних формах насадження російської мови українському населенню – цей процес називався русифікація, – ігноруючи той факт, що частина громадян могла свідомо обирати російську мову як таку, що підвищує шанси висхідної соціальної мобільності. Врешті у середовищі української діаспори поширилося твердження про постійну ворожість оточуючого середовища до української мови та культури, що у контексті нашої проблеми витворило твердження про спадкоємність, продовжуваність політики русифікації, яку проводила радянська влада, від політики, що практикувалася у Російській імперії. Русифікація у концепціях діаспорних вчених поставала як константа, як стале незмінне явище, а не як динамічний процес з багатьма факторами, яким він і був насправді.

Про русоцентризм та русифікацію як систематичне знищення національного ще у 1950-х рр. писали у своїх англомовних працях Роман Смаль-Стоцький та Волтер Душник³. Продовжили цю тему у своїх працях і автори пізнішого часу⁴. Тією чи іншою мірою теза про русифікацію населення Української РСР у період пізнього сталінізму та хрущовських часів, утвердження українською еміграцією, буде присутня у англо-американських дослідників українських реалій, лише гострота проблеми варіювала залежно від позиції того чи іншого автора.

У 1960-ті роки першість у дослідженні проблем освітньої та комунікаційної сфери українського соціуму належала Ярославу Білінському.

1964 р. побачила світ монографія цього дослідника «Друга радянська республіка», в якій значну увагу автор приділив мовним проблемам. Структуруючим фактором культурного розвитку радянської України, зокрема й у другій половині 1940-х – середині 1960-х рр., дослідник уважав радянську мовну політику. За переконанням Я. Білінського, у соціальному просторі мова слугує засобом щоденної взаємодії між індивідуумами, а також носієм культури. Відповідно, формування нових свідомісних орієнтирів мало б відбуватися передусім шляхом трансформації мовної ідентичності радянських громадян⁵.

Головною проблемою для автора стало питання, якою мірою українська мова в українському радянському суспільстві виконувала означені функції і яким змінам піддавалася під впливом державної влади? Найбільш репрезентативними сферами, які дозволяли визначити статус і функції мови у суспільстві, для дослідника стали щоденне мовне спілкування, освіта, література, наука.

Користуючись даними переписів, офіційними урядовими документами, радянською книжковою та періодичною продукцією, Я. Білінський дійшов висновку про доволі невтішні перспективи для української мови у сфері повсякденного спілкування передусім через офіційно підтримувану русифікаційну політику. Однак, що цікаво, автор у насадженні в українському суспільстві російської мови вбачав суто утилітарний інтерес держави. Іншими словами, причиною політики русифікації був не особливий сентимент керівництва до російської мови, чи пак любов до неї саме тому, що вона російська. Головною метою радянського уряду була ефективна реалізація запланованих перебудовчих проектів у всьому СРСР, і керівництво вважало, що російська мова найбільш надається для цього завдання⁶.

Для англо-американських дослідників починаючи з 1960-х рр. ключовою подією у національній і мовній політиці періоду перебування при

владі М. Хрушова стало прийняття законів про освіту 1958–1959 рр. Ярослав Білінський був, мабуть, одним з перших, хто проаналізував зміни на рівні окремих радянських республік, зумовлені прийняттям цих правових актів⁷. Передусім слід відзначити, що дослідники, у т. ч. й Я. Білінський, з усіх положень цих законів найбільшого значення надавали тим, які уможливили переваги російської мови перед іншими національними мовами в освітній системі. Це вважалося найнезаперечнішим свідченням послідовної русифікаторської політики радянського керівництва.

Я. Білінського найбільше зацікавив той факт, що громадське обговорення проекту закону на республіканському рівні виявило суперечливу реакцію щодо російської мови, сама наявність дискусії у такому монолітному та жорстко керованому суспільстві як радянське викликала здивування. Автор згрупував радянські республіки за ступенем супротиву громадськості цьому закону. Україна у авторській класифікації займала проміжну позицію між прибалтійськими республіками, які чинили затятий опір, та Білорусією і країнами Середньої Азії, які прийняли положення проекту майже відразу⁸. Автор загалом не запропонував якоїсь власної концепції щодо означених подій, швидше констатував їх вияв у радянському суспільстві та означив проблеми, які потребували подальшого дослідження. Щодо українців, то тут він обмежився повторенням гіпотези, висловленої Ф. Баргурном, що етнічна близькість росіян та українців зумовлювала послаблення опору останніх проти русифікаційних заходів⁹. Слід підкреслити, що пояснення успіхів реалізації мовної політики радянського уряду в Україні етнічним чинником стало хрестоматійним в англomовній історіографії. У подальшому англо-американські дослідники часто зверталися до цього твердження як до найбільш вірогідного та логічного.

Протягом 1970–1980-х років окреслені вище проблеми загалом зберігали свою актуальність для англо-американської історіографії. Як ми вже пересвідчилися з досліджень Я. Білінського, статус неросійських мов, або, як їх ще називали окремі англomовні дослідники, «мов національних меншин» у Радянському Союзі цікавив науковців як складник національної політики радянського керівництва. Найчастіше у сфері мовної комунікації ця політика означувалася істориками як русифікація, тобто пряме та непряме заохочення використання офіційно і в побуті російської мови як мови, зрозумілої для усіх національностей Союзу. Висновки авторів варіювали від різкого засудження русифікаційної політики як такої, що нівелювала українську національну ідентичність, до поміркованих поглядів, прихильники яких знаходили

позитивні наслідки цього процесу, наприклад, підвищення ступеня соціальної мобільності українців у межах держави.

До когорти перших загалом належали дослідники українського походження з розвиненим почуттям належності до української нації. З їхньої точки зору, зменшення частки вживання української мови свідчило про планомірні насильницькі заходи держави щодо викорінення національної мови і насадження російської. Такі заходи руйнували й українські культурні традиції, й національну ідентичність українців, які розчинялися у величезному просторі радянської держави¹⁰.

Болюче сприйняття радянської мовної політики не дозволило авторам піти далі фіксування факту змін у мовній конфігурації населення України. Проте пошук причин такої політики, дослідження варіацій її реалізації підмінялося телеологічним твердженням про споконвічне протистояння російського та українського.

Однак не слід вважати, що крайні оцінки русифікаційної політики залишалися на маргінесі англо-американської історіографії. Подеколи вони висловлювалися на досить серйозному науковому рівні, а не лише у популярних та науково-популярних виданнях. Саме така оцінка русифікаторської політики була покладена, наприклад, в основу збірника праць «Московська русифікація України», укладеного за матеріалами наукової конференції у Ратгертському університеті, що відбулася у жовтні 1983 р.¹¹.

Для іншої групи англomовних дослідників проблема комплексного розгляду причин трансформації мовно-комунікативного простору радянської України набувала першочергового значення.

Поміркованіші дослідники намагалися залишити поза дужками власні інтенції і на більш репрезентативних джерелах визначити статус української мови в українському радянському суспільстві повоєнного часу. Однак і серед таких дослідників зустрічаються значні відмінності в оцінках ступеня інтенсивності та поширеності процесу русифікації в українському радянському суспільстві.

Гарі Ліпсет взяв до уваги функціонування неросійських мов у системі шкільної освіти. Докладно опрацювавши відомості з радянських джерел, зокрема щодо мови видрукованих у СРСР шкільних підручників, автор проте не поспішив з остаточними висновками. Він не знайшов підтвержень швидкого занепаду становища неросійських мов у радянській освітній системі. Однак причини цього не можна було однозначно визначити, зазначав учений, – чи це було зумовлено значною стійкістю мов під тиском русифікації, чи наслідки цього тиску були занадто перебільшені. Тому, підсумовуючи, дослідник

стверджував, що загальний ступінь русифікації національних меншин у Радянському Союзі відчутно не зріс¹².

Інші дослідники, навпаки, попри таку ж непевність своїх джерел і використання непрямих свідчень, схильні були вважати рівень русифікації у радянському суспільстві досить високим, а радянську мовну політику визначати як продумане та свідоме формування вищого суспільного статусу російської мови.

Наприклад, Василь Верига спробував розібратися з мовним питанням у мережі радянського телебачення. Джерела автора такі ж контроверсійні, як і у Г. Ліпсета, – програми телебачення, які друкувалися щотижня у пресі. Однак, і автор сам про це прямо писав, мова, якою мала проводитися телепередача, у анонсах вказувалася далеко не завжди. Українська тематика представлена дослідником чи не найбільше. В. Верига відзначав відносно високий, порівнюючи з іншими національними республіками, рівень вживання української мови на телебаченні. Але пояснював таке фаворитизування не особливостями радянської національної політики, а значною похибкою у власних підрахунках. Навпаки, становище національних мов, на думку, автора, характеризувалося інтенсивною русифікацією – «чіткою тенденцією використання радянським режимом телемережі для здійснення лінгвістичного та культурного поглинання усіх неросійських націй в одну радянську (фактично російську) націю з однією мовою... російською»¹³.

Оригінальний підхід до дослідження мовної проблематики продемонстрував відомий історик Роман Шпорлюк. Учений, на відміну від попередніх авторів, спробував виокремити регіональні особливості впровадження радянської мовної політики. На прикладі порівняння цієї політики у Західній Білорусії та Західній Україні після їх приєднання до Радянського Союзу автор переконливо довів, що мета мовної політики радянського керівництва полягала у встановленні та підтриманні ефективного контролю над усіма територіями СРСР і формування лояльних громадян, тобто вкладалися у рамки раціонального наукового планування.

Р. Шпорлюк констатував високий рівень уживання української мови у Західній Україні, на відміну від Західної Білорусії, де спостерігалось посилення позицій російської мови. Рахуватися з українською мовою, традиціями й особливостями українців, як уважав дослідник, радянських партійних керівників змушувало існування серйозного національного опору на західноукраїнських землях. Таким чином, щоб залучити на свій бік українців, держава використовувала ті засоби, які здавалися їй найбільш ефективними, і мовне питання у цій політиці було зовсім не принциповим¹⁴.

Проблеми становища мов радянських національностей у своїх дослідженнях порушував Брайєн Сілвер. Б. Сілвер, не заперечуючи фактів посилення русифікаційних тенденцій, намагався підходити до розгляду цієї проблеми послідовно та диференційно. На думку дослідника, у мовній політиці радянського керівництва можна виділити три етапи – егалітарний, диференційованої двомовної освіти та вискодиференційованої двомовної освіти¹⁵. На першому та другому з них (1917–1958) було забезпечено навчання рідною мовою у школах для більш ніж 50 національностей, що слід уважати безперечним досягненням. Учений критично висловлювався проти деяких західних дослідників, які схильні були ігнорувати чи применшувати значення цього факту, зосереджуючи увагу на тих обмеженнях, які накладалися на політичну та культурну свободу національностей. Дослідник натомість стверджував, що забезпечення розвитку мовно-культурних здібностей сприяло збереженню відмінних ідентичностей різних національностей. І навіть якщо радянські урядовці точно планували та керували освітніми програмами, залишаючи небагато простору для національних варіацій, донесення цих інструкцій рідною для більшості мовою саме собою мало довготривалий ефект зміцнення національної свідомості¹⁶.

Проте така ситуація змінилася з хрущовською реформою освіти 1959 р. На основі даних радянської регіональної статистики 1960-х рр. автор стверджував, що рівень навчання рідними мовами у СРСР значно знизився. Найбільшу небезпеку це становило для тих національностей, що не мали статусу республіки. Для більших радянських національностей, до яких належали й українці, національна мова, за переконанням автора, не втратить своїх соціальних функцій, зберігаючи значимість як мінімум у сферах побуту, відпочинку, популярного читива тощо¹⁷. Подальші дослідження автора доводять це припущення. За його підрахунками, порівняльний аналіз рівня асиміляції усіх радянських національностей свідчив, що статус союзної республіки для певної національності слугував гальмівним фактором асиміляційних процесів. Це справджувалося і для України, хоча здавалося б, що через свою етнічно-культурну близькість до росіян, українці мали б інтенсивніше асимілюватися¹⁸.

Підсумовуючи вивчення проблеми мовної політики радянського керівництва та статусу української мови в радянському суспільстві, слід зазначити, що всі дослідники погоджувалися в одному – русифікаційні процеси таки існують. Учені, залежно від своєї заангажованості в той чи інший національний дискурс, визначали різний ступінь, інтенсивність, направленість цих процесів, від визнання повної їх статичності до попередження про загрозово швидкі темпи. Такою ж мірою різні думки

існували з приводу причин, якими керувалися радянські керівники у своїй підтримці російської мови на всесоюзному рівні: одні вбачали в цьому продовження ще російської імперської політики заборони української мови, інші – раціональне планування і конструювання радянської національної ідентичності, в реалізації якого російська мова виявилася лише найбільш придатним для цього інструментом.

У сучасній англійській історіографії проблема вивчення мовно-комунікативної сфери радянського соціуму зазнала значних трансформацій. У попередній історіографічний період у центрі уваги дослідників знаходився так би мовити зовнішній аспект проблеми, тобто місце і роль різних національних мов у СРСР, їх соціальний статус, інтенсивність вживання у різних соціальних сферах, співвідношення між російською та іншими національними мовами, зокрема й українською, економічні, політичні соціокультурні причини та наслідки процесів русифікації тощо. Відтепер фокус досліджень перемістився на семантичний аспект мовно-комунікативної сфери: публічний текст і його семіотичні особливості у радянському суспільстві, конструювання більшовицького дискурсу мовними засобами та його значення як інструменту формування т. зв. сталінської особистості, ідеологічне та символічне навантаження публічних і приватних текстів, функціонування зовнішньої цензури та внутрішнього самокоректування у комунікаційних практиках. Якщо раніше дослідники зосереджувалися на граматичних і стилістичних змінах на рівні національних мов, то тепер їх більше цікавлять смислові зміщення у мовних конструкціях¹⁹. Одним з сучасних методологічних напрямів, які пропонують саме такий підхід до радянської історії, є вивчення «сталінської суб'єктивності», започатковане І. Халфінім і Й. Хелбеком. На жаль, означені зміни не торкнулися українознавчих досліджень, принаймні тих із них, що стосуються пізньосталінського та хрущовського періодів. Таким чином маємо фактичний застій у вивченні мовно-комунікативної сфери українського соціуму на даному етапі.

Загалом вивчення проблеми мовно-комунікативної сфери українського соціуму в англо-американській історіографії відбувалося у більш широкому контексті дослідження національної політики СРСР щодо союзних республік. Оскільки після закінчення Другої світової війни радянським керівництвом почала послідовно утверджуватися вищість російського народу, провідною темою англо-американських досліджень залишалася русифікація УРСР та особливості її впровадження у різних сферах, хоча оцінки істориків щодо інтенсивності цього процесу варіювали залежно від джерельної бази та політичних уподобань автора. З фактичним зникненням СРСР

актуальність русифікаційної проблематики значно послабла, а переорієнтація українознавчої наукової літератури на сучасні теми не відбулася. Зважаючи на цей факт, на нашу думку, видається перспективним вивчення сучасних англо-американських досліджень щодо мовно-комунікативної сфери всього радянського суспільства та екстраполяція отриманих результатів на українські реалії.

---

¹ Inkeles A. *Public opinion in Soviet Russia: A study in mass persuasion*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1951.

² *Ibid.* – P. 234-237.

³ Smal-Stocki R. *The nationality problem of the Soviet Union and Russian Communist imperialism*. – Milwaukee: The Bruce Publishing Company, 1952; Dushnyk W. *In quest of freedom, 1918–1958: In commemoration of the fortieth anniversary of Ukrainian independence*. – New York: The Ukrainian Congress Committee of America, 1958. – P. 84.

⁴ Bedriy Anathole W. *Russian imperialism toward Ukraine under Brezhnev-Kosygin* // *ABN Correspondence*. – 1967. – Vol. 18, no. 6. – P. 18-22; *The Bolsheviks' national policy in Ukraine* // *The Ukrainian Review*. – 1960. – Vol. 7, no. 3/4. – P. 17-23; Chaplenko V. *The struggle against the Russification of the Ukrainian language (the end of the 1950s – the beginning of the 1960s)* // *The Ukrainian Review*. – 1967. – Vol. 14, no. 2. – P. 2-16; Nytchenko D. *Extinction of Ukrainian literature and arts under Russian occupation* // *The Ukrainian Review*. – 1966. – Vol. 13, no. 4. – P. 8-16; Z. Yu. *Russification methods proved by statistics* // *The Ukrainian Review*. – 1960. – Vol. 7, no. 3/4. – P. 13-16.

⁵ Bilinsky Y. *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II*. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1964. – P. 141.

⁶ *Ibid.* – P. 184.

⁷ Bilinsky Y. *The Soviet education laws of 1958–9 and Soviet nationality policy* // *Soviet Studies*. – 1962. – Vol. 14, no. 2. – P. 138-157.

⁸ *Ibid.* – P. 142-143, 151-152.

⁹ *Ibid.* – P. 151-152.

¹⁰ Shankovskij L. *Ukraine and the Ukrainians* // *Ukraine and the Ukrainians: A collection of selected articles* / Eds. by I. Dmytriw, J. Wasyluk. – London: The association of Ukrainians in Great Britain, 1982. – P. 43-68; Stebelskyj B. *Culture in the struggle for Ukraine* // *Ukraine and the Ukrainians: A collection of selected articles* / Eds. by I. Dmytriw, J. Wasyluk. – London: The association of Ukrainians in Great Britain, 1982. – P. 91-108; Celewych U. *The russification of Ukraine*. – London: Association of Ukrainian women in Great Britain, 1980; Chub D. *How Moscow russifies Ukraine*. – Melbourne: Lastivka Press, 1983. – P. 8-44; Chub D. «Internationalism» Soviet-style: *The Russification of Ukraine* // *The Ukrainian Review*. – 1983. – Vol. 31, no. 1. – P. 25-26.

---

¹¹ Moscow's Russification of Ukraine: Papers and articles / Ed. by N. Chirovsky. – New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1987.

¹² Lipset H. The status of national minority languages in Soviet education // *Soviet Studies*. – 1967. – Vol. 19, no. 2. – P. 181-189.

¹³ Veryha W. Communication media and Soviet nationality policy: Status of national languages in Soviet TV broadcasting. – New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1972. – P. 53.

¹⁴ Szporluk R. West Ukraine and West Belorussia: Historical tradition, social communication, and linguistic assimilation // *Soviet Studies*. – 1979. – Vol. 31, no. 1. – P. 76-98.

¹⁵ Anderson B., Silver B. Some factors in the linguistic and ethnic Russification of Soviet nationalities: Is everyone becoming Russian? // *The nationalities factor in Soviet politics and society* / Eds. by L. Hajda, M. Beissinger. – Boulder, Colo.: Westview Press, 1990. – P. 108-109.

¹⁶ Silver B. The status of national minority languages in Soviet education: An assessment of recent changes // *Soviet Studies*. – 1974. – Vol. 26, no. 1. – P. 28.

¹⁷ *Ibid.* – P. 36-40.

¹⁸ Anderson B., Silver B. *Op. cit.* – P. 119-120.

¹⁹ Hellbeck J. Fashioning the Stalinist soul: The diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1996. – Band 44, heft 3. – S. 344-373; *Idem.* Speaking out: Languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia // *Kritika*. – 2000. – Vol. 1, no. 1. – P. 71-96; *Idem.* Working, struggling, becoming: Stalin-era autobiographical texts // *The Russian Review*. – 2001. – Vol. 60, July. – P. 340–359; Интервью с И. Халфиным и Й. Хелльбеком // *Ab imperio*. – 2002. – № 3. – С. 218-260; Lõhmus Maarja. Transformation of public text in totalitarian system: A socio-semiotic study of Soviet censorship practices in Estonian radio in the 1980s. – Turku: Turun Yliopisto, 2002.